

Пожежа у палаці

Палац та парк над Дніпром, які носять ім'я Маріїнських, могли б називатися інакше - Єлизаветинськими. Це було б справедливо, адже їхній появі передував приїзд до Києва у 1744 році государині імператриці Єлизавети Петрівни. Саме вона повеліла побудувати у виноградному саду Царський палац, а також 9 вересня власноручно заклала церкву в пам'ять святого апостола Андрія Первозваного, призначивши її придворною при майбутньому палаці.

Імператриця Єлизавета Петрівна

Отак дочка Петра I заснувала в Києві літню резиденцію для перебування височайших осіб. Підготовку до тієї південної подорожі імператриці розгорнули у Петербурзі ще на початку 1743 року, і у вересні київський генерал-губернатор генерал-аншеф М. І. Леонт'єв вже наказав усім властям в губернії «негайно затурбуватися, у зв'язку з майбутнім височайшим прибуттям до Києва, влаштуванням шляхів та мостів по великому тракту до Києва»¹.

Спочатку передбачалося відвести під квартиру для Єлизавети Петрівни губернаторський будинок. Але архімандрит Києво-Печерської лаври Тимофій Щербацький у квітні 1743-го писав графу Олексію Розумовському що «для перебування імператриці місцеве начальство хоч і призначило будинок, у якому до того мешкали губернатори, але оскільки він стоїть на скучному місці й навіть не має при собі саду, то чи не бажано буде її Величності зупинитися у Лаврі, в архімандритичих келіях, які мають для цього усі зручності, з садом та виноградником для прогулянок та з чудовим видом на Дніпро»². До того ж, додавав архімандрит, государині буде приємніше від того, що тут колись зупинявся її батько.

Через місяць Щербацький одержав від Розумовського повідомлення про схвалення пропозиції, а відтак на Лавру лягли пов'язані з приїздом гостей турботи про запаси продовольства, свічок і факелів для освітлення, фуражу тощо. 5 серпня 1744 р., незадовго до прибуття Єлизавети Петрівни, барон Іван Черкизов писав архімандритові: «За указом її Імператорської Величності відправлено при цьому сенатським кур'єром Матвієм Кологривовим до Києва для вживання її Імператорської Величності агліцького пива, закоркованого у шести діжках, п'ятсот пляшок, які по прибутті до Києва будьте ласкаві у того посланця прийняти й покласти у Києво-Печерському монастирі у зручному місці в сухому погребі, щоб там не тепло було, а як прохолодніше, то краще, а коли її Імператорської Величності до монастиря прибуття буде, то про це пиво оголосити статському раднику Демидову»³.

27 липня 1744 р. Єлизавета Петрівна виїхала з Петербурга, відвідала гетьманську столицю Глухів, Ніжин, Козелець. Потім - Семиполки, Димерка, Бровари, і увечері 27 серпня імператриця прибула на берег Дніпра, отаборившись у шатрах навпроти Києво-Печерської лаври. Наступного дня до неї приєднався великий князь Петро Федорович (майбутній Петро III) зі своєю нареченою (Катерина II).

29 серпня відбувся в'їзд у Київ. 35-річну красуню-імператрицю супроводжував величезний почт, який очолювали обергофмейстер барон фон Мініх, оберегермейстер граф Олексій Розумовський, обергофмаршал Дмитро Шепелев, граф Василь Салтиков, віце-канцлер граф

¹ А. Л. Русские государи в Киеве (1706-1885 гг.). - К., 1896. - С. 20. ¹ Там само. - С. 21.

² Там само. - С. 21.

³ ЦДІАКУ. - Ф. 128, оп. 2-заеал., спр. 2.

Михайло Воронцов, шталмейстер Петро Сумароков. Серед придворних були камергери, камер-юнкери, статс-дами, архієпископи Крутицький (Платон Малиновський) та Переяславський (Арсеній Могілянський), гофмедики, крім них - бандурист, співаки, басисти, тенориста, музиканти, кондитер з «конфетними учнями», вісім пажів, шість камер-лакеїв, 21 лакей, 10 гайдуків, чотири скороходи, а всього - 230 осіб. Загалом імператорський поїзд складався з 447 повозок та 1020 коней. За фаворитом та потаємним чоловіком государині Олексієм Розумовським було закріплено 18 коней, а за Мініхом та Воронцовим лише по шість за кожним⁴.

Київська академія. Мідьорит І. Щирського. 1697-1702

Дуже цікавим є поданий істориком Володимиром Щербинюю вміщений у камер - фур'єрському журналі опис мосту, яким Єлизавета Петрівна дісталася до Києва: «Для проходження вищезазначеного пошту через Дніпро зроблений був на протязі 450 сажнів великий дерев'яний міст, у якому ані суден, ані заліза, ані канатів та ніякого іншого укріплення, окрім самого дерева та мотузок, сплєтених з тонких лозин, ніде застосовано не було, і який при цьому був таким твердим та щільним, що хоч під час проходження увесь він на зазначеній великій довжині та при надзвичайній швидкості ріки, від одного кінця до іншого кінцями, людьми та візками покритий був, одначе не тільки ніякого ушкодження йому від того не сталося, але й вогкості ніякої на ньому видно не було».

Імператриця Катерина II.

Під час перебування у Києві Єлизавета Петрівна познайомилася зі святинями Лаври, відвідала Софійський собор, Михайлівський монастир та інші храми, була присутня на урочистому богословському диспуті у Києво-Могілянській академії під керівництвом ректора Сильвестра Кулябки, де прославлялися діяння самодержиці, спілкувалася з відлюдником Досіфесем, який жив

⁴ Там само.

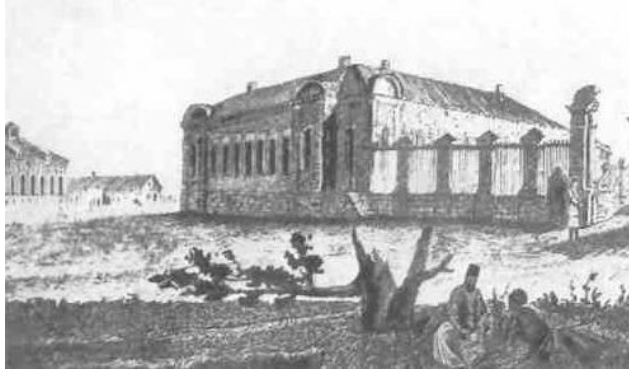
у печері поблизу Китаївської пустині.

9 вересня відбулися закладини церкви Андрія Первозваного. З цієї нагоди у фортеці тричі стріляли гармати: перший раз - після закінчення відправи митрополитом Рафаїлом Заборовським, другий - коли Єлизавета поклала перший камінь, третій - коли вона сходила з Андріївського бастиону.

Візит завершився 12 вересня й імператриця поїхала далі, залишивши щедрі пожертвування архімандриту Щербацькому і лаврській братії, а також Голосіївській пустині та іншим церквам і монастирям. І ще залишилося повеління щодо спорудження палацу з «церквою дому її Імператорської Величності».

Дерев'яний, з кам'яним нижнім поверхом палац зводився у стилі барокко на зразок будівель придворного архітектора Ф.-Б. Растреллі. Цим зразком були палац поблизу містечка Козельця, подарований Єлизаветою Олексію Розумовському, та палац у підмосковному селі Перово, де, за припущенням, імператриця таємно вінчалася з ним, співаком Петербурзької капели, вихідцем з козацької родини села Лемеші, що на Чернігівщині.

Будівничий київського палацу Іван Мічурін завершив його спорудження 1755 року. Але лише у жовтні 1781-го у палаці вперше зупинялися царські особи - великий князь Павло Петрович, який 15 років по тому став імператором Павлом I, та його дружина Марія Федорівна.

Царський палац наприкінці XVIII ст. Гравюра невідомого художника

З 29 січня по 22 квітня 1787 р. палац приймав імператрицю Катерину II. Майже за три роки до цього, у червні 1784-го, государиня писала київському генерал-губернатору фельдмаршалу Румянцеву-Задунайському: «Граф Петро Олександрович! Палац київський накажіть лише тільки поремонтувати у такому вигляді, у якому він нині знаходиться, не роблячи ніяких прибудов та кімнат, бо я бачила по плану, що для мене на час перебування мого в Києві достатньо буде тих, які тепер є»⁵. Катерина Олексіївна розпорядилася відпустити на ремонтні роботи 8 тисяч рублів, за які ледве можна було привести занедбаний палац, що перебував тоді майже у руїнах, до якогось задовільного стану. Однак Румянцев-Задунайський вдало зекономив і за ці кошти зумів не тільки виправити стіни, прибудувати флігелі та стайні й зробити огорожу, але також потурбуватися про внутрішнє прикрашення та нові меблі. Кімнати для імператриці було оздоблено шовковими шпалерами та умебльовано меблями, виписаними з Москви.

Почет Катерини II розмістився в різних місцях: князь Григорій Потьомкін - у Лаврі, графіня Олександра Браницька - у генеральші Веселицької, генерал-ад'ютант граф Федір Ангальт - у Кловському палаці, гофмаршал князь Федір Баратинський - у генерал-поручика Бегічева, придворний аптекар - на Подолі у аптекаря Бунге⁶.

Як свідчили сучасники, Катерина II була незадоволена тим, що побачила в українських губерніях та Києві. Государиню вразив непоказний вигляд будівель, які, на її погляд, перебували у поганому стані й були позбавлені будь-якої витонченості. Не подобалися брудні та недбало бруковані вулиці. Її Величності було неприємно бачити, що Київ не потурбувався про ті прикраси, з якими зустрічали її у подорожі інші міста. Румянцева-Задунайського було делікатно повідомлено про незадоволення імператриці Києвом. Вислухавши зауваження, він відповів: «Скажіть її Величності, що я фельдмаршал її війська, що моя справа брати міста, а не будувати їх,

⁵ А. Л. Русские государи в Киеве (1706-1885 гг.). - К., 1896. - С. 75.

⁶ ДАКО. -Ф. 2, оп. 3, спр. 57.

а ще менше їх прикрашати». Імператриця, довідавшись про таку відповідь, сказала: «Він правий. Нехай Румянцев продовжує брати міста, а моя справа буде їх будувати»⁷.

Імператор Олександр I.

Наступний монарх - Олександр I - відвідав палац тільки через три десятиріччя, проїздом до Білої Церкви у вересні 1817-го, але не зупинявся, а лише обідав у ньому. До речі, перебував він у Києві і раніше, з 7 по 12 вересня 1816 року. Але оскільки у тільки-но відремонтованій резиденції ще ніхто до того не жив, квартирою для імператора був будинок дійсної статської радниці Надії Оболонської, що знаходився навпроти палацу, між сучасними вулицями Липською та Шовковичною⁸. Головний дерев'яний корпус у тій садибі налічував дев'ять кімнат, в одному із залів - «оркестр для музики на чотирьох колонах, стіни на стелі розписані живописною роботою»⁹. Це був типовий для того часу барський дім з величезним штатом кріпацької двірні, акторів, музикантів. Проте постійні святкування призвели Оболонських до розору¹⁰. Отже, імператор зупинився у приватній оселі, а начальник головного штабу Його Імператорської Величності генерал-ад'ютант П. М. Волконський - у Царському палаці¹¹.

За 30 років - між Катериною II Великою та Олександром I Благословенним - у Царському палаці, який також іменувався Государевим та Державним і який, починаючи від Румянцева-Задунайського, займали генерал-губернатори, траплялося різне. Один з флігелів у 1790-і роки був навіть пристосований для театральних вистав, але відбувалися вони нечасто.

Король Франції Людовік XVIII

У лютому 1804 року київський військовий губернатор О. П. Тормасов звертався з рапортом до міністра внутрішніх справ графа В. П. Кочубея стосовно ремонту палацу: необхідно було замінити

⁷ А. Л. Русские государи в Киеве (1706-1885 гг.). - К., 1896. - С. 99

⁸ ДАНО. - Ф. 2, оп. 3, спр. 3259.

⁹ ДАК. - Ф. I. оп. 2, спр. 1192.

¹⁰ Шерокий К. В. Киев. Путеводитель. - К./С. В. Кульженко: 1917. - С. 255.

¹¹ ДАКО. - Ф. 2. оп. 3, спр. 3259.

вікна, перестелити у деяких місцях підлогу, полагодити печі¹². Але замість очікуваних коштів у грудні 1804 року він одержав від міністра повідомлення, у якому йшлося, що імператор Олександр I, задовольняючи бажання графа де Лілля оселитися в Росії, призначив йому для прожиття місто Київ і повелів розмістити графа з родиною та почтом у палаці. А тому Тормасову було запропоновано завчасно підшукати для себе інше приміщення. При цьому Кочубей запевнив губернатора, що заздалегідь повідомить його про можливий час прибуття де Лілля, але цієї зими він напевне ще залишиться в Курляндії, у Митаві¹³.

Через півтора місяці з Петербурга прийшли додаткові роз'яснення. Тормасову доручалося дещо оновити умеблювання в палаці, проте придбати на контрактах, що тоді відбувалися у Києві, «ті лише меблі, без яких у палаці для графа де Лілля не можна обійтися». Відносно ж нового приміщення для військового губернатора Олександр I розпорядився будинок найняти лише тоді, як вирішено буде точно, коли саме граф приїде до Києва. Імператор також вважав, що він тут перебуватиме недовго, а тому й немає потреби витратити кошти для придбання окремого будинку для Тор-масова. І ще було приписано, щоб гостя приймали у Києві без будь-яких почесей.

Справа ж полягала у тому, що насправді цим гостем мав бути Людовік XVIII - молодший брат короля Франції Людовіка XVI. До французької революції, під час царювання брата, він носив титул графа Прованського, а потім, в еміграції, став графом де Ліллем. У червні 1791 року одночасно з братом втік за кордон і, на відміну від нього, страченого на ешафоті, вдало. З тих пір переможна хода революційних військ примушувала його переїздити з міста до міста, з країни до країни - усе подалі на схід. Він жив у Брюсселі (Бельгія), у Кобленці (Німеччина), у Вероні (Північна Італія), у Бланкенбурзі (Німеччина), у Митаві (Курляндія)¹⁴, у Варшаві (Польща), знову у Митаві. Вперше Росія прийняла його у 1797 році і видалила у 1801-му, знову прийняла у 1805 році і відмовила у 1807-му. Після цього Людовік XVIII недовго мешкав у Швеції, потім придбав замок в Англії, а 1814 року королем повернувся до Франції.

Генерал від інфантерії М.А. Милорадович

У 1797-му Павло I відвів для вигнання побудований у Митаві герцогом Курляндським Е. І. Біроном величезний палац, де налічувалося близько 300 кімнат, та призначив 200 тисяч рублів на утри Європи, який оплачував видатки Людовіка, інші ж колеги по «чудовому ремеслу монарха» не дали ані гроша. Наступне зближення Павла з Наполеоном зробило перебування Людовіка у Росії незручним для царя та образливим для короля. Він залишив Митаву й під ім'ям графа де Лілля перебрався до Варшави. Потім розрив Олександром I відносин з Наполеоном та наближення французів до Польщі знову привели Людовіка до Мита-ви, але на цей раз імператор не був настільки щедрим, як його батько. Ось тоді й обговорювалася можливість приїзду де Лілля до Києва. Але у підсумку цього не сталося, й Тормасов, витративши 1320 рублів на нові меблі, залишився у палаці.

Тим часом палацові приміщення поступово занепадали й вимагали ремонту. У жовтні 1811 року міський архітектор А. І. Меленський подав військовому губернатору М. А. Милорадовичу «Приблизний обрахунок на виправлення застарілоостей Київського государевого палацу». Підготовлений кошторис становив 34250 руб. 90 коп., у тому числі роботи по головному корпусу

¹² ЦДІАКУ. - Ф. 533, оп. 1, спр. 782.

¹³ ЦДІАКУ. - Ф. 533, оп. 1, спр. 758.

¹⁴ 3 1917р.-містоЄлгава(Латвія).

коштували 9481 руб. 70 копійок. Передбачалося також відбудувати кам'яний флігель, який перед тим згорів, та поновити решітчасту кам'яну огорожу навколо палацу. Тоді ж було складено «Відомість про речі у Державному палаці, яких невивстає проти опису з причини застосування оних на різні потреби у палаці та які за часом зотліли й до вживання зовсім негодящі». У цьому переліку серед різних матеріалів та господарських речей були «стілці, переплетені мотузковим перепльотом, під чорним лаком», стільці, крісла, софи та канапе, обиті тканиною різних кольорів та малюнків - блакитною, блакитною з білими розводами, червоною, палевою тощо¹⁵.

Проте на порозі вже була Вітчизняна війна 1812 року, а за нею - пристосування палацу для утримання кількох сотен полонених саксонців. Невдовзі серед них поширилася якась хвороба, від якої переважна більшість їх померла. Після того палац було ретельно відремонтовано, й у ньому у 1816 році розмістився зі своїм штабом командир 4-го піхотного корпусу генерал М. М. Раєвський.

М.М. Раєвський

На відміну від чопорного Петербурга та барської Москви з їхніми салонами та балами, просто-душно гостинний Київ славився своїми обідами.

Приклад подавав корпусний командир герой війни 1812 року Раєвський, адже під час свого перебування у Києві він був «першою особою», тому що у 1812-1827 рр. військові губернатори у Київ не призначалися.

Колоритний опис одного з ординарних, слід вважати, обідів у Раєвського залишив князь І. М. Долгоруков, який відвідав Київ у серпні 1817 року: «Герой оточений був своїм військовим штатом й кількома ратоборцями, свідками його слави. Він нас прийняв вельми ласкаво. Мешкає у палаці, тримає гарний стіл, завжди радий гостям. Ми пили у нього відмінне Шампанське вино, фруктів наїлися досхочу, ряснота в них велика; але не для кожного; вони купуються доволі дорого, повітря досягає їх задарма - це правда; проте власники того ґрунту, на який ллються промені Феба, правлять за плоди свої добрі гроші». І далі - про Софію Олексіївну Раєвську: «Дружина господаря - дама вельми ввічлива, приємної бесіди та найкращого виховання: звертання її приваблює кожного. Хоч вона вже не молода й не вродлива, але розмова її так цікава, що на жодну красуню вищого світу її не промінати. [...] Ми щасливі, що в Києві знайшлася така дама, як Раєвська, яка усякому місту може надати відмінної краси зразковим своїм спілкуванням. Розмовляючи з нею, можна забути про бали, про гомінки розваги, які були тут у звичай сім років тому, за генерала Милорадовича. Чемна жінка миліша за будь-яке свято!»¹⁶

Однак, менше, ніж за півтора року усе це закінчилося, бо вранці 15 січня 1819-го у Царському палаці сталася пожежа. Вона почалася з середини даху, можливо, від пічної труби. Принаймні, о другій годині дня, коли доглядач палацу Яків Винарський, користуючись тим, що якраз відходила пошта на Петербург, складав перше донесення, точну причину загоряння ще не було встановлено, тому що пожежа на той час продовжувалася. Головний дерев'яний корпус згорів повністю до кам'яного нижнього поверху, а кам'яні флігелі по обидва боки вціліли. На щастя, встигли винести документи губернських архівів, які зберігалися у нижньому поверсі.

Наступного дня київський поліцеймейстер М. В. Сталінський, отримавши рапорт Винарського, доповідав цивільному губернатору Ф. В. Назимову: «15 числа, по полуночі о годині дев'ятій, у государевому палаці, з великого корпусу, на верхніх покоях відкрився вогонь поміж великими

¹⁵ ЦДІАКУ. - Ф. 533, оп. I, спр. 1207.

¹⁶ Цит. зси Ковалінський В., Кавецкая Т. Пушкин в Києве. - Київ: 'Кий'; 1999. - С. 71.

дерев'яними поперечинами поблизу труби й борова у спальному покої. Вогонь поширився на поверхні покоїв під самим дахом. Вогонь, вважає доглядач Винарський, почався від тріщини, що зробилася у трубі. І хоч він сам особисто був, але бачив, що близькість даху, боровів та сводів дерев'яних біля труби унеможливило, через полум'я та дим, будь-які заходи до захисту та припинення вогню! Спочатку мешканці палацу, потім поліція та військові команди з пожежними інструментами, за усіх невтомних засобах, не могли надати допомоги. І вогонь настільки посилювався, що миттєво охопив увесь корпус полум'ям, й він згорів до самого нижнього кам'яного поверху, покритого склепінням. Флігелі по обидва боки та інші будівлі діями поліції та військових чинів захищено. Палац завжди був у чистоті та охайності й труби своєчасно чистилися. Корпусний начальник генерал від кавалерії М. М. Раєвський 16 січня повідомив поліцію, що вчорашнього числа, вранці о 9 годині, почувши дим з кімнати, яку називають малиною вітальнею, ходив на горище, де побачив, що загорання почалося біля труби, що виходить від печі тієї кімнати, поміж стелею та накатом, з тієї причини, що балки, які знаходяться дуже близько біля труби, миттєво були охоплені полум'ям, а від того вогонь розійшовся усім дахом»¹⁷.

Отже, від царського палацу залишилася тільки його нижня кам'яна частина, й у березні архітектор Андрій Меленський склав кошторис на влаштування над нею покрівлі з дерев'яної драні.

Наведення порядку на пожарищі було доручено доглядачу казенних садів Станкевичу та доглядачу військових будівель Борзиковському. У червні вони доповідали губернатору Назимову, що палац прибрано, «тобто колони, печі та труби, які залишилися від пожежі при кам'яній нижній будівлі великого корпусу, розібрано, різне сміття на склепінні та стінах зчищено й з подвір'я прибрано, цілу цеглу складено, а залізо та чавун у погрібах складено під замком, стіни та подвір'я у чистоту приведено й усе 14 червня завершено». Усього було зібрано 1351 пуд листового заліза¹⁸, 322 пуди заліза у брусках, 54 пуди чавунних пічних дверцят, 25 пудів олова, 14 тисяч цілої цегли та дві тисячі у половинках.

Імператор Олександр II

Також було складено перелік казенних речей, які лишилися після пожежі і тепер зберігалися під наглядом Винарського. Серед описаних 1238 різноманітних предметів були: дев'ять дзеркал у дерев'яних білих рамах заввишки три і чотири аршини¹⁹ і шириною один аршин, п'ять дзеркальних рам, чотири кришталевих та одна бронзова люстри, два кімнатних ліхтаря, камінна ширма грушового дерева, два дерев'яних та одне металеве ліжко, 16 великих зимових вікон на вісім шибок, 18 кімнатних дверей тощо²⁰.

У грудні 1819 року купець Сергій Терехов розпочав влаштування покрівлі над погорілим і тепер вже одноповерховим палацем.

Наприкінці 1830 року він став тимчасовим філіалом тюремного замку (про це - у главі «Київські тюрми»).

¹⁷ ДАКО. - Ф. 2, оп. 3, спр. 4185.

¹⁸ 1 пуд дорівнює 16 кг.

¹⁹ 1 аршин дорівнює 70 см.

²⁰ ДАКО. - Ф. 2, оп. 3, спр. 4185.

Того ж таки року про київського погорільця згадали у Петербурзі. Микола I розпорядився перевірити, чи не можна на його фундаментах спорудити нову будівлю для розміщення головнокомандуючого та головного штабу армії, який планувалося перевести з Могильова. Для цього до Києва був відряджений інженер шляхів сполучення підполковник Детлов. На початку листопада він мав виїхати з Петербурга, але побоювався, що його можуть у дорозі затримати на влаштованих у зв'язку з епідемією холери карантинних заставах й він не встигне до морозів оглянути фундаменти, а тому просив київського коменданта полковника Гебеля наказати «у головних пунктах у кількох місцях біля фундаменту вирити ями до самого материка, щоб зручно було бачити підвалини буту того фундаменту й мати вірне міркування щодо міцності його». Проте, коли 3 січня 1831 р. Детлов прибув до Києва, він був змушений просити у військового губернатора Б. Я. Княжніна «20-30 людей з інструментом для відкопування фундаменту у деяких місцях, до самих підвалин»²¹.

Втім, перевірка значення вже не мала, тому що від переведення штабу армії відмовилися, а отже й не було потреби зводити будівлю для нього.

Царський палац продовжував перебувати в «одноповерховому» стані, й у 1834 році його передали Акціонерному товариству для приготування штучних мінеральних вод. У головному корпусі були влаштовані курзал, ванни, відділення для приготування, зберігання та продажу мінеральної води. У кам'яних флігелях були окремі кімнати для приїжджих та готель. Курортний сезон починався, як правило, 10 травня і продовжувався до 1 вересня.

Заклад штучних мінеральних вод проіснував до 1868 року, коли Олександр II розпорядився відбудувати київську державну резиденцію.

---

²¹ ЦДІАКУ. - Ф. 533. оп. 5, спр. 554.